

СУЧАСНА РОСІЙСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ РЕЛІГІЙНО-ЦЕРКОВНОГО ЖИТТЯ В УКРАЇНІ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Стаття опублікована у виданні Матеріали I Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»: Зб. наук. праць. – Переяслав-Хмельницький, 2015. – Вип. 1. – 594 с. – С.100 – 105.

Історія православ'я в Україні в період Другої світової війни і нацистської окупації займала поважне місце в дослідженнях радянських і російських істориків. Особливо активно релігійно-церковні проблеми воєнного лихоліття розглядаються упродовж останніх 15-20 років. У 90-х рр. минулого століття російських істориків, які досліджували долю православної церкви під час війни було небагато. Частина з них розпочинали свою наукову кар'єру ще за комуністичного режиму як атеїстичні пропагандисти. Як тільки з'явилися можливості вільної наукової роботи, вони активізували свої дослідження. До старшого покоління російських істориків – дослідників минулого православної церкви можна віднести В.А. Алексеєва [1], М.І. Одінцева [6], О.Ю. Васільєву [2; 3], М.В. Шкаровського [9].

У 2000-х роках кількість публікацій в Росії з теми православ'я в період німецько-радянської війни зростає. Поряд зі старшими істориками розпочинають активні дослідження представники молодшого покоління. Оприлюднюють свої роботи В.М. Якунін [10; 11], Г.В. Вишиванюк [4; 5], В.Г. Підгайко [7]. Дослідники старшого покоління розглядали питання релігійно-церковного життя в окупованій нацистами Україні як світські дослідники. Більшість представників молодшого покоління російських авторів позиціонують себе як церковні історики. Отож, ми маємо намір у цій роботі виявити особливості сучасної російської історіографії релігійно-церковного життя в Україні періоду Другої світової війни і встановити відмінність і

спадковість у поглядах на об'єкт дослідження істориків старшого і молодшого поколінь.

На тлі політики демократизації і гласності в роки перебудови ряд російських істориків спробували відійти від радянських ідеологічних штампів в питанні релігійно-церковного життя в роки німецько-радянської війни і під нацистською окупацією. Історики В.А. Алексєєв і М.І. Одінецов по-новому осмислили проблему різкого повороту в релігійній політиці радянського режиму, який відбувся у вересні 1943 р. Дослідниця О.Ю. Васільєва у своїй роботі висвітлила стан православної церкви напередодні німецько-радянської війни, подала статистичні дані щодо чисельності православних парафій в означений період. Водночас, торкаючись подій у релігійно-церковному житті в окупованій Україні, вона повторює ідеологічні кліше радянських атеїстичних пропагандистів. Для неї діяльність керівників Автономної Православної Церкви митрополита Олексія (Громадського) і Української Автокефальної Православної Церкви Полікарпа (Сікорського) однозначно є «профашистською» [2, с.24]. Згодом, дослідниця головні висновки своїх публікацій широко розгорнула в дисертації [3].

Нові акценти в інтерпретації подій церковно-православного життя на окупованих землях містяться в публікаціях М.І. Одінецова, приурочених до 50-ї річниці перемоги над нацистською Німеччиною. Автор схвально оцінює діяльність Голови Ради у справах РПЦ при РНК СРСР Г. Карпова. Автор намагається показати позитивні наслідки всеохоплюючої опіки радянського режиму для розвитку РПЦ. Негативних наслідків тотального контролю радянських спецслужб над Московським патріархатом історик не виявив. Водночас М.І. Одінецов у своїх статтях вперше вводить у науковий обіг низку архівних документів, які проливають світло на зміст релігійно-церковної політики нацистів, а також на формування нових стосунків між радянським режимом і Московським патріархатом.

Церковний автор В. Ципін, використовуючи архівні матеріали, які стали доступними для дослідників у період перебудови, подав стисло характеристику

становища православ'я на окупованих землі [8]. Протоієрей В. Ципін належав до кліру РПЦ, у результаті чого його бачення ситуації в релігійно-церковному житті окупованих земель СРСР було чітко визначене офіційною позицією Московського патріархату. Він ідеалізує стосунки Московського патріархату і місцеблюстителя патріаршого престолу РПЦ (з вересня 1943 р. – патріарха) Сергія (Страгородського) з радянським режимом. Всі ухвали Московського патріархату, щодо частини своєї пастви на окупованій території протоієрей-дослідник вважав абсолютно адекватними, а діяльність церковних груп, які стали на шлях відособлення від РПЦ різко засуджував, безапеляційно підкреслюючи їхню співпрацю з нацистами.

Істотний внесок у розробку теми православ'я в роки нацистської окупації зробив російський дослідник М.В. Шкаровський. Серед чисельних публікацій автора особливе місце займають монографії, які містять раніш неопубліковані документи. Історик, чи не єдиний з російських науковців, працював у німецьких архівах (Бундесархів у Берліні, Політичний архів Міністерства закордонних справ у Бонні, Бундесархів-Мілітарархів у Фрейбурзі, Архів інституту сучасної історії у Мюнхені) і тому його дослідження базується на солідній джерельній базі. В одній з перших своїх праць М.В. Шкаровський акцентує свою увагу на взаємодії російського духовенства з радянськими партизанами, оцінюючи її як патріотичну діяльність. Остання об'ємна монографія автора під заголовком, що перегукується з деякими радянсько-атеїстичними пропагандистськими брошурами і, особливо, з заголовком книги Х. Фейерсайда «Ікона і свастика», присвячена аналізу нацистської релігійної політики щодо російського православ'я [9]. Тут дослідник використовує нові, раніше не опубліковані джерела, для підтвердження своїх, сформульованих у попередніх публікаціях, висновків. Аналізуючи релігійну політику радянського і нацистського режимів, М.В. Шкаровський обґрунтовує тезу, що ставлення до РПЦ сталінського партійно-урядового керівництва мало більше позитивних наслідків ніж політика гітлерівців. Причому, нацистську релігійну політику він реконструює, використовуючи теоретичні праці ідеологів нацизму за

принципом, що могло б статися з РПЦ, якби нацисти перемогли і реалізували свої неоязичницькі новації. Окремий підрозділ монографії присвячений православ'ю в окупованій нацистами Україні. Автор доволі точно і об'єктивно розкрив специфіку політики нацистів щодо релігійно-церковного життя на українських землях. Точними є зауваження історика щодо двох центрів формування цієї політики і відповідні суперечності в її реалізації. Він доводить, що ставлення нацистів до православ'я в Україні визначалось Міністерством Східних територій з одного боку і окупаційною адміністрацією рейхскомісаріату «Україна» з іншого боку. Автор переконливо показав прагнення нацистів не допустити створення в Україні єдиної цілісної православної церкви. Водночас, оцінюючи діяльність двох православних конфесій – Автономної Православної Церкви (АПЦ) на чолі з митрополитом Олексієм (Громадським) і Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ) на чолі з митрополитом Полікарпом (Сікорським), російський історик втрачає об'єктивність. Недобросовісно використовуючи історичні джерела, застосовуючи замовчування, пересмикування, підтасування, а то й свідому фальсифікацію він намагається довести, що УАПЦ активно співпрацювала з окупаційним режимом, а АПЦ і в несприятливих умовах залишалася на позиціях «патріотизму». Як приклад того, що М.В. Шкаровський у своєму тексті відходить від базових принципів науковця свідчить наступний фрагмент «...Однак частина українських націоналістів добровільно брала участь у знищенні євреїв. Переважно вони відносились до Грекокатолицької Церкви, але деякі також до автокефальної Української Церкви. Саме про послідовників останньої йде мова в жахливому донесенні оперативної команди СС №5 восени 1941 р. У ньому говориться про знищення 229 євреїв у м. Хмільнику, а також про те, що населення міста з таким ентузіазмом сприйняло звістку про звільнення від них, що відслужило вдячний молебень». Керівництво ж автокефальної Української Церкви хоча й не схвалювало антиєврейських акцій, але й не засуджувало їх» [9, с.315-316]. На нашу думку, оцінювати позицію автокефальної церкви в такому делікатному питанні не згідно з офіційними її

документами, заявами і діями її керівників, а за вчинками окремих її «послідовників» (не доведених), це те ж саме, що називати Російську православну церкву антисемітською через діяння її «послідовників» із числа членів «Чорної сотні» на початку ХХ ст. Крім того, автор, доктор історичних наук, добре знає, що УАПЦ було створено не восени 1941 р., а в лютому 1942 р., про що він і пише у іншому місці своєї монографії. Йому також відомо, що «не засуджувало» антиєврейські акції нацистів не тільки керівництво УАПЦ, але й керівництво АПЦ, яке зберігало канонічний зв'язок з Московським патріархатом. М.В Шкаровський всіляко вигороджує діяльність під час нацистської окупації Автономної церкви. Виділивши цілий абзац для розповіді про відвідання архієпископом Полікарпом 24 січня 1942 р. рейхскомісаріату в Рівному і виголошення ним своєї заяви про лояльність до окупаційного режиму, російський історик замовчує факт такого ж візиту до рейхскомісаріату глави Автономної церкви митрополита Олексія, який відбувся 27 січня 1942 р. [9, с.433] Здійснивши підрахунки чисельності парафій УАПЦ і АПЦ, автор дійшов висновку що автономісти мали більший вплив на релігійно-церковне життя в окупованій Україні. На основі цього М.В. Шкаровський стверджує, що релігійне відродження на українських землях мало «патріотичний характер», не вказуючи, щоправда, російський це, чи український патріотизм.

Молодший колега вищезначених авторів В.М. Якунін присвятив вивченню патріотичної діяльності РПЦ у роки німецько-радянської війни і становленню нових державно-церковних відносин кандидатську і докторську дисертації. На основі цих дисертації, самарський історик підготував і оприлюднив низку монографій. Окремий розділ однієї із своїх монографій він присвятив ліквідації греко-католицької церкви в Західній Україні радянським режимом у 1946 р. [11] Автор, спирається на солідну джерельну базу. Але загальна схема реконструкції цього важливого процесу істориком співпадає з офіційно-церковною позицією РПЦ. Про це вже свідчить назва розділу «Возз'єднання греко-католиків (уніатів) з Московською Патріархією».

В.М. Якунін послідовно і детально показав діяльність державних структур у взаємодії з Московською патріархією з ліквідації УГКЦ, водночас стверджуючи, що Патріарх РПЦ не був ініціатором цієї акції. Маючи на меті виправдати Московську патріархію, історик з Самари, багато місця в розділі виділив для повторення давніх антикатолицьких і антиуніатських тез, посилаючись іноді на пропагандистсько-атеїстичних авторів типу К. Дмитрука. Виправдовуючи позицію РПЦ, В.М. Якунін стверджує, що участь Московського патріархату в ліквідації УГКЦ сприяла збереженню релігійно-церковного життя в Західній Україні.

В іншій монографії, яка вийшла в ювілейний рік, В.М. Якунін окремий параграф виділив для висвітлення розвитку релігійно-церковного життя в окупованій нацистами Україні [10]. Як і М.В. Шкаровський, В.М. Якунін, висвітлюючи причини церковного розколу на окупованих українських землях, всю вину покладає на єпископа Полікарпа. Слідуючи за визначенням Московського Патріархату, В.М. Якунін стверджує, що, незважаючи на те, що єпископ Полікарп не писав заяву про визнання юрисдикції місцеблюстителя патріаршого престолу митрополита Сергія (Страгородського) і не їздив до Москви, він брав участь у спільних богослужіннях і хіротонії, що і є визнанням юрисдикції РПЦ. Дотримуючись цієї хибної думки, автор висвітлює розвиток релігійно-церковної ситуації в окупованій Україні. Доктор історичних наук, повторивши офіційні визначення Московського патріархату у справі «розкольницької діяльності» Полікарпа навесні 1942 р., навіть уявлення не має про заяву єпископів-автономістів, в якій ті відмежовувалися від ухвал Собору єпископів РПЦ щодо Полікарпа і вказували про неправомірність втручання місцеблюстителя патріаршого престолу в релігійно-церковне життя України. Текст В.М. Якуніна пересипаний такими пропагандистськими штампами як «ярый націоналист, не стеснявшийся подчеркнуть свой украинизм», «петлюровщина», «бендеровцы» і т.п. Автор всіляко вигороджує єпископів-автономістів, ігноруючи загальновідомі факти їх контактів з окупантами. Врешті, наприкінці параграфу В.М. Якунін, спираючись на дійсний факт

чисельного переважання парафій АПЦ над УАПЦ, робить узагальнюючий висновок про те, що український народ у своїй більшості усвідомлював свою спільність з російським народом і ця спільність полягала у спільній вірі предків – православ'ї [10, с.177].

Крім світських авторів питаннями релігійно-церковного життя в Україні періоду нацистської окупації сьогодні займаються й церковні дослідники. Так, В.Г. Підгайко оприлюднив статтю «Єпископ Володимир-Волинський і Ковельський Мануїл (Тарнавський) в історії українських церковних розділів 1941 – 1943 років» [7]. У публікації автор подає маловідомі факти з життя архієрея, зокрема про його арешт органами НКВС, тимчасове перебування в Луцькій в'язниці і звільнення напередодні німецько-радянської війни. Посилаючись на особисті матеріали архієреїв Московського патріархату післявоєнного періоду, В.Г. Підгайко повідомляє, що після того, як священник Тарнавський був рукопокладений в єпископи УАПЦ і призначений на Білоцерківську кафедру правлячим єпископом, він перейшов до Автономної церкви і тут у результаті повторної хіротонії отримав єпископський сан. Однак, слід зазначити, що це не підтверджується архівними історичними джерелами. Причини і обставини загибелі єпископа Мануїла історик розкриває в руслі концепції, яку сформували ще радянські автори.

До числа російських церковних істориків належить і Г.В. Вишиванюк, яка опублікувала роботи про митрополита Олексія (Громадського) і про відносини між АПЦ та УАПЦ у роки війни. Вона ставить в заслугу митрополитові, що той зберіг православну церкву в Україні від «повного відпадиння в розкол». Дослідниця, в основному, повторює давно усталені в російській церковній і радянсько-атеїстичній літературі твердження про вбивство митрополита українськими націоналістами у помсту за його прагнення зберегти канонічну єдність з Московським патріархатом. УАПЦ періоду нацистської окупації авторка однозначно вважає неканонічною і цим виражає повною мірою позицію сучасної РПЦ. В.Г. Підгайко і Г.В. Вишиванюк належать до групи церковних істориків, які гуртуються довкола Православного

Свято-Тихонівського гуманітарного університету і який функціонує під егідою Московського патріархату. Слід відзначити, що їх об'єднує ґрунтовне знання історичних джерел і сучасної української історіографії з питань релігійно-церковного життя в окупованій нацистами Україні. Водночас, архівні документи і здобутки світських істориків використовуються ними задля підтвердження сформульованої Московським патріархатом ще упродовж 1942 – 1945 рр. позиції щодо українського православ'я.

Отже, сучасна російська історіографія релігійно-церковного життя в Україні періоду Другої світової війни є доволі продуктивною. Але істотна залежність її від концепту «русского мира» гальмує об'єктивну історичну реконструкцію цієї важливої частини історії ХХ століття.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Алексеев В.А. Иллюзии и догмы / В.А. Алексеев. – М.: Политиздат, 1991. – 396 с.
2. Васильева О.Ю. Третий рейх и православная церковь / О.Ю. Васильева. // Наука и религия. – 1995. – №5. – С.22 – 25.
3. Васильева О.Ю. Русская Православная Церковь в политике Советского государства в 1943 – 1948 гг. / О.Ю. Васильева. – М.: ИРИ РАН, 2001. – 348 с.
4. Вишиванюк А.В. Митрополит Алексей (Громадский) – ексарх Украинской Автономной Православной Церкви (1941 – 1943) / А.В. Вишиванюк. // Вестник ПСТГУ II: История. История русской Православной Церкви. 2007. – Вып 4 (25). – С.71 – 95.
5. Вишиванюк А.В. Об отношениях между Украинской Автономной Православной Церковью и «Украинской Автокефальной Православной Церковью» на Западной Украине в годы немецкой оккупации (1941 – 1944 гг.) / А.В. Вишиванюк. // Вестник церковной истории. – М., 2014. № ? (Сдано в печать). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.sedmitza.ru/lib/text/5122580/>
6. Одинцов М.И. Религиозные организации в СССР накануне и в первые годы Великой Отечественной войны (1938 – 1943) / М.И. Одинцов. //

Отечественные архивы. – 1995. – №2. – С.37 – 67; Религиозные организации в СССР в годы Великой Отечественной войны (1943 – 1945) // Отечественные архивы. – 1995. – №3. – С.41 – 70.

7. Пидгайко В.Г. Епископ Владимиро_Волынский и Ковельский Мануил (Тарнавский) в истории украинских церковных разделений 1941–1943 годов / В.Г. Пидгайко. // Вестник ПСТГУ II: История. История русской Православной Церкви. 2010. Вып 2 (34). – С.303 – 322.

8. Цыпин В. Патриотическое служение Русской православной церкви в Великой Отечественной войне / В. Цыпин. // Новая и новейшая история. – 1995. – №5. – С.41 – 45.

9. Шкаровский М.В. Крест и свастика. Нацистская Германия и Православная Церковь. / М.В. Шкаровский. – М.: Вече, 2007. – 512 с.

10. Якунин В.Н. Внешние связи Московской Патриархии и расширение её юрисдикции в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. / В.Н. Якунин. – Самара, 2002. – 200 с.

11. Якунин В.Н. Правовой статус, положение, деятельность, внешние связи Русской Православной церкви в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. / В.Н. Якунин. – Тольятти: Изд-во ТГАС, 2004. – 272 с.